
Jan van Boendale: pro-flagellantisme of antisemitisme?

Een analyse van de werken van Jan van Boendale met betrekking tot zijn steun voor de flagellanten en zijn anti-joodse houding.

Ellen Peters s3053067
Bachelorscriptie 13-8-2015
Mv. dr. C. V. Weeda

Inhoudsopgave

Inhoudsopgave	2
Inleiding	3
Jan van Boendale en de flagellanten.	9
Jan van Boendale en de joden.	14
Conclusie	20
Literatuurlijst	22

Inleiding

In dit onderzoek staat de middeleeuwse schrijver Jan van Boendale centraal. Deze middeleeuwse kroniekschrijver spreekt in een aantal van zijn werken over de pest, de flagellantbewegingen en de joden. Van Boendale liet duidelijk zijn mening doorschemeren over de geselbroeders en de joden maar er is ook een ontwikkeling in zijn visie waar te nemen door de jaren heen. In dit onderzoek komt naar voren of zijn visie op flagellanten enigszins een samenhang vertoont met zijn anti-joodse houding. Jan van Boendale heeft in een aantal van zijn werken antisemitische uitspraken gedaan die wellicht invloed hebben gehad op zijn mening over de geselbroeders. Veelal gingen de geseltochten namelijk gepaard met een grote mate van anti-joods geweld waardoor aannemelijk wordt dat de flagellanten zich ook richtten tegen de joden. Na een introductie van Jan van Boendale staan de flagellantbeweging, hun relatie tot de pest en hun gewelddadige acties tegen de joden centraal in het rest van de inleiding. Daarna zal ik in de status questionis een aantal auteurs aan bod laten komen die al eerder hebben gekeken naar de houding van Van Boendale ten opzichte van de flagellanten en zijn mogelijk anti-joodse houding. Vervolgens zal in het onderzoek zelf gekeken worden naar zijn houding door middel van het analyseren van zijn eigen teksten. Mijn hoofdvraag is: in hoeverre werd Van Boendales aanvankelijke steun voor de flagellanten ingegeven door zijn eigen anti-joodse houding.

“Alle die ghene die dit werc,
sien, lezen ende horen,
Die gruetic, Jan, gheheten clerck,
Vander Vueren gheboren,
Boendale heetmen hi daer,
Ende wone te Antwerpen nu,
Daer ic ghescreven hebbe menech iaer
der scepenen brieve, dat segghic u.”¹

Zo stelt de Middeleeuwse auteur Jan van Boendale zichzelf voor in zijn werk *Jans Teesteeye*. Van Boendale benoemt dat hij geboren is in Tervuren en op het moment van schrijven woonachtig was in Antwerpen, waar hij schepenclerk was. Er zijn meerdere documenten beschikbaar waar zijn activiteiten bij leven op vastgelegd zijn. Dit is niet het geval bij zijn geboorte- en sterfte jaar, waardoor er redelijk wat discussie is over de precieze

¹ Katell de Grootte, 'Jan van Boendale. Brabantse Yeesten XXIV' (onuitgegeven dissertatie, Universiteit Leuven, 2003) <http://www.ethesis.net/yeesten/yeesten_hfst_2.htm#1.%20Jan%20van%20Boendale> [geraadpleegd op 21-7-2015].

jaartallen. Het algemeen aanvaarde geboortjaar is 1280. Meerdere historici en letterkundigen hebben dit jaartal geaccepteerd.² Zijn sterfdatum wordt meestal geschat in 1351.³ Ook is er discussie over de werken die tot die van Van Boendale gerekend kunnen worden. Het *Boec vander wrake Gods* dat meerdere malen aan bod zal komen in dit onderzoek, wordt door een enkele auteur niet tot het werk van Van Boendale gerekend.⁴ Ook bij sommige delen van de Brabantse Yeesten wordt getwijfeld aan auteur. Gezien de aanname dat Van Boendale is gestorven voordat het laatste boek is voltooid, is de afronding ervan wellicht niet van zijn hand.

Van Boendale heeft als kroniekschrijver de uitbraak van de pest uitvoerig behandeld. Toen de Zwarte Dood in 1348 uitbrak in West-Europa, bracht dit behalve een vreselijke ziekte ook andere verschijnselen voort. Eén van deze verschijnselen is het flagellantisme. Deze groepen vreemd geklede bedevaarders trokken blootsvoets rond, met een grijze vilten hoed en een zwarte mantel, versierd met een groot rood kruis. Hun belangrijkste attribuut was een gesel met doornen waarvan de metalen punten diep in hun eigen vlees drongen op momenten dat de groepering haar ritueel uitvoer.⁵ Hoewel de flagellanten weer opkwamen tijdens de pestepidemie van 1348-1351, zijn er eerdere periodes geweest waarin zij actief zijn geweest. In 1260 kwam er in Italië een bedevaart van flagellanten op. Het land werd op dat moment geteisterd door burgeroorlog en hongersnoden en men ging er vanuit dat het einde der tijden was gekomen.⁶ De angst voor de naderende vergelding van God dreef de bevolking ertoe om vergiffenis te vragen voor hun zonden. Deze vergiffenis zou alleen verkregen kunnen worden door het kastijden en straffen van 'dien weerbarstigen vleeschzak'.⁷ Dit principe lag ook aan de grondslag van de flagellantenbeweging die zich in de veertiende eeuw over Europa verspreidde. Vanuit Hongarije sloeg de beweging over naar Duitsland en Frankrijk, en uiteindelijk de Nederlanden. De gebieden waar de geselaars rondtrokken, waren vaak nog niet geteisterd door de pest. De angst die de massa voelde voor het naderende godsoordeel, zorgde wederom voor de boetedoening.⁸ Hierdoor ontstonden bedevaartstochten van flagellanten die langs kerken en altaars trokken, soms

² De Groote, 'Jan van Boendale'

<http://www.ethesis.net/yeesten/yeesten_hfst_2.htm#1.%20Jan%20van%20Boendale> [geraadpleegd op 21-7-2015].

³ Janick Appelmans, 'Van Thomas' bijen tot Jans teesteye. De Brabantse historiografen en hun didactische bekommernis.', in: Raoul Bauer e.a. (red.), *In de voetsporen van Jacob van Maerlant* (Leuven, 2002), 258-283, alhier 274.

⁴ Zilverberg, *Ketters*, 57.

⁵ R. Jansen-Sieben 'Ooggetuigen en flagellanten anno 1349', in: Koninklijke Academie voor Geneeskunde van België (red.), *De pest in de Nederlanden: medisch-historische beschouwingen 650 jaar na de Zwarte Dood* (Brussel, 1999), 85-108, alhier 98.

⁶ S. B. J. Zilverberg, *Ketters in de Middeleeuwen* (1986, Bussum), 53.

⁷ Karel Meinsma, *De Zwarte Dood 1347-1352* (Zutphen, 1924), 194.

⁸ Zilverberg, *Ketters*, 54.

aangevoerd door priesters. Men zong tijdens de zelfkastijding gezelsangen en het hele ritueel moest drie keer uitgevoerd worden voordat men verder mocht trekken. Hoewel het een beweging was die zijn voedingsbodem vond in tijden van rampen en massale histerie, was het geen ongestructureerde chaos. De geselaars kenden een strakke gedragscode en hoewel er geen algemene leider was, volgde men wel de strenge rituelen.⁹ In eerste instantie bestond een flagellantengezelschap uit mensen met een verschillende afkomst. Het grootste deel bestond uit boeren en ambachtslieden maar er waren ook edelen en burgers aanwezig, zowel man als vrouw. Uiteindelijk trokken degenen met een hogere sociale positie zich steeds meer terug en sloten allerlei misdadigers zich aan bij de beweging. De katholieke Kerk kon geen controle uitoefenen over de beweging, hierdoor kwamen er weinig geestelijken voor bij de groepering.¹⁰

Zelfkastijding en gezelsangen zingen waren niet de enige activiteiten van een flagellantenbeweging. De tochten gingen niet zelden gepaard met aanvallen op de joodse bevolking. Deze pogroms waren niet nieuw en hadden vaak meerdere motieven. Joden genoten vaak een beschermde status onder een heer en hadden betere economische omstandigheden, wat leidde tot afgunst onder de rest van de bevolking. Tijdens de pestepidemie kwam daar ook de schuld voor alle slachtoffers bij.¹¹ De joodse bevolking zou samenzweren om de christelijkheid uit te roeien en één van de middelen om dit doel te bereiken was de pest. Door de waterbronnen te vergiftigen zouden de joden zorgen voor Zwarte Dood met een groot aantal slachtoffers. Deze fabel was het belangrijkste motief voor de jodenmoorden, die gebruikt werd door de flagellanten.¹² Aanvallen tegen de joden werden ook gepleegd door boeren tijdens een opstand of, vaker nog, aangedreven door de adel. Dit soort pogroms waren echter zeldzaam en vielen in het niet bij de massale, gewelddadige acties van de flagellanten.¹³ Dit geweld was voor broeder Jean de Fayt, doctor in de theologie van de universiteit van Parijs, de reden om een preek te schrijven die gericht was aan paus Clemens VI in Avignon. De flagellanten waren naast extreem agressief ook nog eens onbeschaafd, ongeletterd en hadden zich niet om godsdienstige redenen aangesloten bij de beweging. Hij nam het de wereldlijke en kerkelijke autoriteiten kwalijk dat er nog geen maatregelen waren getroffen tegen deze 'sekte'.¹⁴ Deze preek resulteerde op 20 oktober 1349 tot de pauselijke bul *Inter sollicitudines*. Hiermee nam de paus officieel afstand van het

⁹ Gordon Leff, *Heresy in the later Middle Ages* (Manchester, 1967) 486.

¹⁰ Zilverberg, *Ketters*, 55.

¹¹ Samuel K. Cohn, 'The Black Death and the Burning of the Jews', *Past & Present* 196 (2007) 3-36, alhier 10.

¹² C.M. Cluse 'Jodenvervolgingen ten tijde van de pest (1349-1350)', in: Koninklijke Academie voor Geneeskunde van België (red.), *De pest in de Nederlanden: medisch-historische beschouwingen 650 jaar na de Zwarte Dood* (Brussel, 1999), 45-83, alhier 46.

¹³ Cohn, 'The Black Death', 11.

¹⁴ Leff, *Heresy*, 490; Zilverberg, *Ketters*, 58

geweld, de wijze waarop de geselaars boetedoening wilden bereiken en de vermeende christelijke bedoelingen van de beweging.¹⁵ Ondanks deze maatregel en die van de wereldlijke macht, bleven de flagellantbewegingen actief gedurende de periode van de pest. Rond 1369 en gedurende een aantal korte periodes in de 15^e eeuw was er vervolgens nog sprake van kleine oplevingen van de geselbroeders, maar door veroordelingen en verbrandingen daalde de populariteit snel.¹⁶

De koppeling tussen antisemitisme en flagellantisme wordt in de literatuur vaker gemaakt. Zo noemt Gordon Leff in zijn boek *Heresy in the Middle Ages* de gewelddadigheden tegen joden een van de meest universele gevolgen van de flagellantbeweging.¹⁷ Waar hij stelt dat de christelijkheid al voor de eerste stappen heeft gezorgd van de uitroeiing van de joden, daar zouden de geselbroeders als zijnde een beweging van terreur, in verder zijn gegaan. De fabel dat de joden de waterputten zouden hebben vergiftigd om de christelijke samenleving uit te roeien, was al voor de hoogtijdagen van de flagellanten een hardnekkig gerucht. Leff stelt dat het hoogtepunt van de flagellanten halverwege 1349 lag; aan het einde van dit jaar was de piek voorbij. De geselbroeders zouden dus voortborduren op een motief dat al eerder is verspreid door de Kerk.¹⁸ De historicus Cluse sluit zich aan bij dit standpunt. Hij stelt ook dat het gerucht al langere tijd actief was op het moment dat de flagellantbeweging in 1349 uitbreidde. In 1321 werden in Zuid- en West Frankrijk al leprozen veroordeeld omdat ze door de joden hiervoor waren omgekocht. Ze moesten de christelijke bevolking uitroeien door middel van het vergiftigen van bronnen.¹⁹ Cluse stelt ook dat het verband tussen flagellanten en pogroms eerder toevallig is dan causaal, omdat zij in hun regel niet per definitie anti-joods zijn.²⁰ Dit laatste standpunt komt ook overeen met die van Leff. De geselaarsbewegingen komen op in tijden van volkshysterie en richten zich op de angst van de mens voor de straffen van God. Hier zijn niet direct anti-joodse gevoelens bij betrokken.²¹

Adriaan Bredero noemt het anti-joodse sentiment in de middeleeuwen een veelvuldig voorkomen in alle lagen van de samenleving, niet alleen in de religieuze, ketterse of andere bewegingen. Voor hem is het echter onduidelijk in hoeverre dit een aandeel is van de Kerk of van de middeleeuwse maatschappij zelf. Flagellanten waren onderdeel van deze samenleving en in deze zin dus niet meer of minder anti-joods dan anderen. Het verschil zat

¹⁵ Leff, *Heresy*, 486.

¹⁶ *Ibidem*, 492.

¹⁷ Leff, *Heresy*, 486.

¹⁸ *Ibidem*, 487.

¹⁹ Cluse 'Jodenvervolgingen', 45.

²⁰ *Ibidem*, 57.

²¹ Leff, *Heresy*, 490.

echter in de uiting hiervan. De openlijke geweldpleging werd in ieder geval door de Kerk minder geaccepteerd, en in het geval van de flagellanten zelfs veroordeeld.²²

Op het moment dat de Kerk door middel van een pauselijke bul van Clemens VI deze veroordeling tot stand brengt, vindt er bij Van Boendale ook een omslag plaats. Dit zal later in het onderzoek nog verder aan bod komen. Hoewel de schrijver in zijn werken dus met een kritische blik naar de geestelijkheid kijkt, vindt hij een godsdienstig leven altijd het belangrijkste streven voor de leken. In zijn boeken laat hij volgens Dirk Kinable geen gelegenheid onbenut om de leek te onderwijzen over de godsdienst.²³ Niet alleen wordt de clerus veroordeeld voor misstappen die in strijd zijn met het ware geloof, ook de toewijding van het lekenvolk wordt bekeken. Kerkgang in onzedelijke kleding of het niet met volle overtuiging ontvangen van de sacramenten zijn ernstige schendingen volgens Van Boendale. Ook Van Anrooij wijst op deze kritische houding van de schrijver ten opzichte van zowel de geestelijkheid, de wereldlijke bestuurders als de lekenbevolking.

In de epiloog van de vertaling van Jan van Boendales boek: *Boec vander wrake Gods*, van Wim van Anrooij besteedt de auteur veel aandacht aan Van Boendale. Hoewel Van Anrooij een kritische noot over heeft voor Van Boendale, laat hij zijn kanttekeningen bij het boek de positie ten opzichte van de joden en flagellanten ongemoeid.²⁴ Wel schrijft hij over Boendales positie tegenover de paus en de geestelijkheid in het algemeen, verschillende edelen, het volk en de keizer. Dit is wellicht wat opmerkelijk te noemen, gezien het feit dat meerdere passages uit het *Boec vander wrake Gods* over het joodse deel van de samenleving gaan en dit dus onbesproken blijft.²⁵ Het boek kent verder wel twee versies: de eerste stamt uit 1346 en de tweede uit 1351. In de laatste versie zijn er wel maar een klein aantal aanpassingen gedaan.²⁶

Van Anrooij gaat er dus vanuit dat zijn vertaling van het *Boec* van de hand van Van Boendale is. Er zijn echter auteurs die dit betwijfelen, waardoor het wat onduidelijk wordt of de mening in dit stuk ook echt aan Van Boendale toebedeeld kan worden. Zo sprak Zilverberg in 1968 al over twee verschillende auteurs van de boeken *Brabantse Yeesten* (wel tot Van Boendale gerekend) en het *Boec vande wrake Gods*. Ook Janick Appelmans

²² Adriaan H. Bredero, *Christenheid en christendom in de middeleeuwen. Over verhouding van godsdienst, kerk en samenleving* (Kampen, 1986) 229-240.

²³ Dirk Kinable, *Facetten van Boendale: literair-historische verkenningen van Jans Teesteye en de Lekenspiegel* (Leiden, 1997) 194.

²⁴ Wim van Anrooij, *Boek van de wraak Gods* (Amsterdam, 1994) 115.

²⁵ Ibidem, 61-62, 63, 102-104, 105.

²⁶ Ibidem, 126, 128.

spreekt in 2002 ook over een anonieme dichter als auteur van dit laatste boek.²⁷ Wanneer het *Boec* echter wel tot Van Boendales werk wordt gerekend, valt uit de tekst van Zilverberg op te maken dat de auteur zeker begrip had voor de flagellanten. Waar hij eerst stelt dat Van Boendale in de *Brabantse Yeesten* weinig sympathie toont voor de flagellanten, daar stelt hij dat de auteur van het *Boec* wel begrip opbrengt voor de geselaars. De passages die Zilverberg bij zijn argumenten noemt, zullen in de deelvragen nog behandeld worden.

De historicus H. Bovenkerk typeert in zijn bijdrage aan het boek *Geschiedenis der Joden in Nederland* van Brugmans en Frank, Van Boendale als een “zo typisch, rustig, gematigd en weldenkend burger”.²⁸ Bovenkerk noemt van Boendale een nuchtere notulist van allerlei vreselijkheden, die echter wel meegaat in de vaste beschuldigingen jegens de joden. De meeste werken van Van Boendale en zijn leermeester Jacob van Maerlant zijn volgens Bovenkerk in te delen in natuurkundige, medische of ethische leerboeken, ondanks dat ze in versrijm zijn geschreven. Dit zet het beeld neer van Van Boendale als een schrijver die tracht zo min mogelijk subjectiviteit door te laten spiegelen in zijn werken. Ondanks deze poging zal deze vorm van ‘wetenschap’ altijd onderdanig zijn aan de theologie, die altijd centraal staat in het middeleeuws denken.²⁹ Van Boendale is dus volgens Bovenkerk een realiteitgetrouwe schrijver, wiens mening over joden niet veel anders is dan andere middeleeuwse schrijvers. Anders dan H. Bovenkerk stelt Janick Appelmans dat Van Boendale deze wetenschappelijke houding wel eens los laat. Het boek *De Lekenpiegel* is in tegenstelling tot de andere rijmkronieken niet louter gebaseerd op een weergave van de geschiedenis, maar bevat het een moralistisch en didactische ondertoon.³⁰ Over Van Boendale’s houding ten opzichte van de joden, heeft Appelmans geen duidelijk standpunt.

²⁷ Zilverberg, *Ketters*, 57; Appelmans, ‘Jans teesteye’, 261.

²⁸ H. Bovenkerk, ‘De Joden gezien door middeleeuwse en zestiende-eeuwse schrijvers’, in: H. Brugmans en A. Frank (red.), *Geschiedenis der Joden in Nederland I* (Amsterdam, 1940) 105-156, alhier 121.

²⁹ Bovenkerk, ‘De Joden’, 142.

³⁰ Appelmans, ‘Jans teesteye’, 276 – 277.

Jan van Boendale en de flagellanten.

In dit hoofdstuk wordt gekeken naar de houding van Jan Van Boendale ten opzichte van de flagellantenbeweging. Er wordt getracht een antwoord te vinden op de vraag: Hoe staat Jan van Boendale tegenover de flagellantenbewegingen?

Van Boendale heeft meerdere malen de geselbroeders benoemd in zijn teksten. Zo beschrijft de auteur in *Boec vander wrake Gods* in een aantal fragmenten het ontstaan van de beweging, de uitvoeringen van de geselbroeders en de houding van de katholieke kerk ten opzichte van hen. In deze laatste passage uit hoofdstuk 16 van deel drie komt er duidelijk een mening naar voren van Van Boendale:

“Hets waer
pause ende kardinale
Eñ bysscope alsoe wale.
Vielen daer jeghen utermaten.
Nochtan en wouden sijs niet laten
Sijn hebbense over ban ghedaen
Daer si seer aen hebben mesdaen.”³¹

Jan van Boendale noemt in deze passage de vijandelijkheid van de paus, kardinalen en bisschoppen ten opzichte van de geselaar. Deze tekst staat zowel in de eerste versie van het boek uit 1946, als in de tweede versie die Van Boendale in 1351 uitgaf. Hij stelt dat de geestelijken er zeer verkeerd aan hebben gedaan om hen in de ban te doen. Hieruit valt wellicht op te maken dat Jan van Boendale ten tijde van het schrijven van het *Boec vander wrake Gods* een positief standpunt had ten opzichte van de geselbroeders. Toch kan deze mening ook toegeschreven worden aan het feit dat Van Boendale (en andere auteurs uit deze periode) een grotere nadruk op de lekenmaatschappij wilden leggen.³² Zoals in de status *queationis* al naar voren is gekomen, ligt de nadruk volgens Appelmans, Kinable en Van Anrooij bij de voorkeur voor de normale burger, boven die van de clerus. Misstanden van zowel het volk, als de adel als die van de geestelijkheid werden aangestipt, maar de Kerk moest het vaak ontgelden bij Van Boendale.³³ Volgens Dirk Kinable heeft ten aanzien

³¹ F. A. Snellaert, 'Nederlandsche gedichten uit de veertiende eeuw van Jan van Boendale, Hein van Aken e.a.' *Digitale Bibliotheek Nederlandse Letteren* <http://beheer.dbnl.nl/tekst/snel003nede01_01/snel003nede01_01.pdf> [geraadpleegd op 16-8-2015].

³² Kinable, *Facetten van Boendale*, 12-13.

³³ Appelmans, 'Jans Teesteye', 290; Van Anrooij, *Boek*, 123; Kinable, *Facetten van Boendale*, 47.

van de Middeleeuwen te lang het beeld overheerst dat de katholieke Kerk en haar gedachtegoed de middeleeuwse cultuur in alle opzichten zou hebben bepaald. Dit geldt volgens hem in de mediëvistiek als eenzijdig en gesimplificeerd.³⁴ Van Boendales lekenvriendelijke mentaliteit lijkt hier een voorbeeld van te zijn. Hoewel de katholieke normen en waarden op een didactisch-wetenschappelijke manier centraal staan in de teksten van Van Boendale, is de auteur niet per definitie voorstander van alle standpunten en handelingen van de Kerk. Zijn kritiek op de paus, kardinalen en bisschoppen in het eerder genoemde fragment kan dus niet alleen opgevat te worden als pro-flagellant, maar wellicht ook als anti-clerus. Deze kritiek komt ook naar voren in een andere passage uit ditzelfde *Boec* maar dan uit hoofdstuk 14, deel vier:

“Doen die coninc sach van Hongherien
Dat die paeus eñ die clergie
hier toe ghenen raet en sochten
Hoe si Gode ghesachten mochten,
Dedij Den raet dat quamen
Alle sine wise lude te samen
Clercke ende leke mede
Eñ versamenden in een stede.
Doen droeghen si des overeen
Dat beter raet en waer gheen
Als datmen Gode aenriepe
Al waert dat die kerke sliepe.
Eñ daer toe niet en dade
Het stonde al aen Gods ghenade.”³⁵

Hier heeft Van Boendale wederom kritiek op de geestelijkheid omdat het tekortschiet in de reactie op de pest. Alle wijze mannen van de koning van Hongarije (Lodewijk de Grote) waren het erover eens dat God aangeropen moest worden om een antwoord te vinden op de epidemie. Dit antwoord kreeg vervolgens vorm in de geselingen, daar waar de ‘slapende kerk’ het naliet om een ander antwoord te geven. Wederom wordt de veroordeling van de geselbroeders door de officiële kerk bekritiseerd door Van Boendale.³⁶ De anti-houding van Van Boendale ten aanzien van de Kerk valt wellicht ook te verklaren vanuit de politieke

³⁴ Kinable, *Facetten*, 12.

³⁵ Snellaert, ‘Nederlandsche’, 580. <http://beheer.dbnl.nl/tekst/snel003nede01_01/snel003nede01_01.pdf> [geraadpleegd op 16-8-2015].

³⁶ Cluse ‘Jodenvervolgingen’, 58.

context tijdens het schrijven van het *Boec vander wrake Gods*. Zo zou de auteur in een conflict tussen de paus en wereldlijke keizer Lodewijk van Beieren de kant hebben gekozen van de keizer. Op deze manier zullen de omstandigheden van zijn tijd ook hebben doorgeklonken in het werk waar Van Boendale op dat moment mee bezig was.³⁷

Van Boendale geeft in hoofdstuk 16 van zijn *Boec* wel een verklaring voor de afwijzing van de geselaars door de geestelijkheid. Zo zouden de flagellanten zonder toestemming van de Kerk boete doen door middel van zelfkastijding. Dit was voor leken echter niet toegestaan, net als het dragen van vaandels en kruisen. Hij beschrijft dit als volgt:

“Al was dese penitencie fel,
sijn ghenuechde den papen niet wel;
sij was herde seer contrarte,
want niet moghelijc en ware,
dat leke liede souden
alsilke penitencie houden
met crucen ende vanen met,
die si selve hadden gheset,
sonder der Heiligher Kerken raet:
ende hier omme
so wort so groten evelen moet
van den volke ten papen waert.”³⁸

Toch heeft Van Boendale ook in het *Boec vander wrake Gods* ook een aantal kanttekeningen bij de intenties van de flagellanten. De Kerk heeft het dan wel nagelaten om een passend antwoord te vinden op de pest wat de komst van de flagellanten enigszins gerechtvaardigd heeft, toch is dit niet helemaal de juiste manier volgens Van Boendale. In hoofdstuk 14 van deel vier van dit boek, stelt de schrijver het volgende:

‘Aldus en sochte die Heilighe Kerke
van penitencien ghene ghewerke,
Daer God om sijn gramheit
ontfarmelic hadde af gheleit;

³⁷ Van Anrooij, *Boek*, 124.

³⁸ Snellaert, ‘Nederlandsche’, 580. <http://beheer.dbnl.nl/tekst/snel003nede01_01/snel003nede01_01.pdf> [geraadpleegd op 16-8-2015].

want hi elcs menschen ontfermen kan
die hem met herten roept an.³⁹

Hier zegt Van Boendale dat er de Heilige Kerk niet werkelijk geen daden van zelfkastijding verlangde. God zou niet uit barmhartigheid Zijn toorn in de vorm van de pest beëindigen vanwege deze boetedoening. Medelijden van God zou voor ieder mens beschikbaar zijn, wanneer zij Hem met hun hart aanroepen.⁴⁰ Hiermee ontzegt hij niet direct de steun aan de flagellanten, maar hij zet wel twijfels bij de effecten van hun daden. Hij brengt begrip op voor de acties, bij gebrek aan acties vanuit de Kerk, maar vanuit theologisch oogpunt zouden ze niet nodig zijn. God zou immers met iedereen medelijden kunnen hebben, niet alleen met diegenen die zich zouden wijden aan zelfkastijding.

Na de pauselijke verordening van 20 oktober 1349, kwam er helemaal een omslag in deze houding van Van Boendale. Na dit jaartal begon de schrijver met het zesde deel van zijn kronieken *De Brabantse Yeesten*. In dit hoofdstuk, genaamd 'Van Den Gheeselaren', beschrijft hij wederom de flagellanten en de veroordeling door de kerk. Dit keer heeft hij echter minder sympathie voor de beweging:

"Dus maecten si tvolc al blint
waer si quamen al omtrint
Met dus ghedanen herisien,
dat tvolc met groten partien
aen hen vielen, waer si quamen.
Dus setteden si hem alle te samen,
ieghen die papen van der kerken,
te lachteren der papen werken
en haer selfs prijsden si sere.
[...]
Sie wederstint die clergie
met hare crachte dese heresie."⁴¹

In deze passage, geschreven rond 1350, ondersteunt van Boendale de acties van de flagellanten niet meer. Zo zouden ze het volk verblinden en opzetten tegen de plaatselijke

³⁹ Snellaert, 'Nederlandsche gedichten', 561.

<http://beheer.dbnl.nl/tekst/snel003nede01_01/snel003nede01_01.pdf> [geraadpleegd op 16-8-2015].

⁴⁰ Van Anrooij, *Boek*, 101.

⁴¹ Zilverberg, *Ketters*, 57.

geestelijke leiders. Zilverberg stelt dat Van Boendale daarna vol voldoening kan melden dat de clerus deze ketterse acties met haar kracht kan weerstaan. Een verklaring voor deze ontwikkeling kan liggen bij zijn trouw aan de katholieke Kerk. Hoewel hij dus kritisch is over het instituut de Kerk, is hij boven alles een theoloog en een gelovige. Als hoogste macht van dit instituut heeft de paus daardoor waarschijnlijk een ontegenzeggelijke machtspositie voor Van Boendale. De loyaliteit aan het geloof en de theologische argumenten voor de bul kunnen hem op andere gedachten gebracht hebben. De paus stelde namelijk als theologisch argument dat de flagellanten in hun verregaande acties verlossing wilden bereiken. Zij laten bij het bereiken van dit doel de Kerk buiten beschouwing door zich te richten op hun eigen connectie met God. Verlossing zonder de geestelijkheid was volgens de paus niet mogelijk. Verder droegen de geselaars illegaal een habijt en organiseerden ze illegaal religieuze conventies. Beiden punten zouden voor de theoloog Van Boendale een omslag kunnen betekenen in zijn standpunt. Daarnaast was de schepenkerk een groot voorstander van orde en gerechtigheid.⁴² Na de eerste periode vormden de flagellanten een steeds groter gevaar voor beide waardes, vanwege de steeds grotere schaal waarop zij opereerden. Deze schaalvergroting met de bijbehorende gevaren en de mate van anti-joods geweld zou ook een argument voor de schrijver geweest kunnen zijn om de steun voor de flagellanten op te geven.

⁴² Van Anrooij, *Boek*, 122-123.

Jan van Boendale en de joden.

Om de tijdelijke steun van Van Boendale aan de flagellanten beter te begrijpen, wordt er in dit hoofdstuk nader gekeken naar eventuele gedeelde anti-joodse gevoelens tussen hem en de flagellanten. De vraag hierbij is: in hoeverre waren de flagellanten anti-joods en is Van Boendale zelf op anti-joodse sentimenten te betrappen? In eerste instantie wordt daarom de anti-joodse houding van de geselaars belicht. Daarna zal de houding van Van Boendale ten opzichte van de joden bekeken worden met een eventueel causaal verband hiertussen. C. M. Cluse stelt dat het binnen het wetenschappelijk onderzoek sinds 1924 en het boek van Karel Meinsma vast staat dat vooral de flagellanten verantwoordelijk zijn geweest voor deze vervolgingen. Alleen het werk van Jean Stengers uit 1950 voegt hier nog aan toe dat de moorden op veel plaatsen vooral het werk van de overheid was.⁴³ Al in 1924 stelt Meinsma dus dat met name de geselaars verantwoordelijk zijn voor de pogroms. Hij beroept zich hiervoor op de teksten van Gillis Le Muisit, Jan van Boendale en andere ooggetuigen van vervolgingen.⁴⁴ Het fragment waar Meinsma zich bij Van Boendale op baseert is afkomstig uit de *Brabantsche Yeesten* en staat ook in zesde deel. Het gaat hier om hetzelfde hoofdstuk (Van Den Gheeselaren) als waarin Van Boendale de kant van de geestelijkheid kiest, zoals beschreven bij deelvraag één. Het betreffende stuk tekst wordt ook door H. Bovenkerk als argument genomen voor de anti-joodse houding van zowel de flagellanten als Jan van Boendale. Volgens Bovenkerk geeft Van Boendale in het hoofdstukje een “volkomen nuchter” verslag van de gedragingen van de geselaars en worden deze feilloos genoteerd. De religieuze activiteiten zijn gericht tegen de joden, waarbij het vaste argument wordt aangevoerd: de joden hebben de grote epidemie op hun geweten omdat ze alle waterbronnen vergiftigd hebben.⁴⁵ Dit wordt als volgt beschreven door Van Boendale:

“Ende (zij) daden, met enen subtilen kere
Den joden oec in Brabant pine.
Si leiden hen ane van fenine,
Dat si hadden ter menegher stede
omdat si dat kerstenhede
al te male souden bederven.
Daerbi moesten die joden sterven.
Die Hertoghe Jan sonder waen,

⁴³ Ibidem, 49.

⁴⁴ Meinsma, *De Zwarte Dood*, 272.

⁴⁵ H. Bovenkerk, ‘De joden gezien door Middeleeuwse en zestiende-eeuwse schrijvers’, in: H.K. Brugmans en A. Frank, *Geschiedenis der Joden in Nederland* (Amsterdam, 1940), 105-156, alhier 124.

Dede die joden alle vaen.
Selc wart verbrant, slac verslaghen,
ende selc int water ghedraghen.
Dus verloren si alle dleven
Dit hadden die broeders alle bedreven.”⁴⁶

In dit hoofdstuk komt dus naar voren dat Van Boendale tijdens het schrijven van dit hoofdstuk uit de *Brabantse Yeesten* de steun voor de flagellanten opgeeft, zoals bij deelvraag één beschreven staat. Tegelijkertijd valt er in deze passage te lezen dat hij echter wel zijn anti-joodse houding behoudt en hij hen nog steeds aanwijst aan als de oorzaak van de pest. Dat Van Boendale deze houding had en dat hier ook geen ontwikkeling in zat, wordt onderstreept door Raymond Harper in zijn bijdrage aan het tijdschrift *Madoc*. Hij noemt het tekenend dat Van Boendale de joden in verband bracht met bedrog en afzetterij, en daarnaast ook steeds verantwoordelijk hield voor de uitbraak van de pest.⁴⁷ Deze mening kwam ook naar voren in het eerder verschenen *Boec vander wrake Gods*. Ook in de volgende passage uit hoofdstuk 16 noemt Van Boendale de joden verantwoordelijk voor de pest en de daar uit voortkomende geselingen:

“Dat dese gheselinge quam voort
alse ghi hier voor hebt ghehoort
Dat dede die voorseide gadoot:
want men wiste, clene no groot
Dat die Joden al toe brachten
Overmids des vians crachten.”⁴⁸

In het *Boec* zijn dus een aantal passages te vinden waarin Van Boendale de joden als schuldigen aanwijst. Echter, in hoofdstuk 14 van ditzelfde boek spreekt hij over een andere oorzaak. Niet de joden maar de christenen zelf zouden de straf van God over zich afgeroepen hebben. In het volgende fragment belicht Van Boendale deze oorzaak voor de Zwarte Dood, die in de tekst een menselijke gedaante krijgt:

⁴⁶ Ibidem, 124.

⁴⁷ Raymond Harper, ‘Op de drempel van een nieuwe tijd: Maerlant en het jodendom’, *Madoc* 1991 (1991) 142-148, alhier 142. <http://www.dbnl.org/tekst/mad001199901_01/mad001199901_01_0035.php> [geraadpleegd op 1-8-2015].

⁴⁸ Snellaert, ‘Nederlandsche’. <http://beheer.dbnl.nl/tekst/snel003nede01_01/snel003nede01_01.pdf> [geraadpleegd op 16-8-2015].

“Die ghene sprac: ic ben die doot
die nieman en can verdragehen
dien God wilt hebben verslaghen.
En ic come vvt Vranckeryke
en van anderen lande des ghelike,
daer ic hebbe ghedaen sulc ghebot
als mi gheboot Onsere Here God.

God en heeft vergheten niet
die grote scande en tfedriet
ende die sunderlinghe scade,
die de Sarrasine daden.

Des es nu LX (60) jare
Datse met bloetstoringhen zwarc
Akers wonnen, die goede stat,
daer Kerstenheit doen in stat,
daer si in versloeghen dan
menighen goeden kersten man.

Die crucifixe ten selven stonden
die si in die kerken vonden
sleypten se onwaerdelike
achter straten inden slike,
ihesum Cristum te blamen.
Des hem Kerstenheit mach scamen.

En om dat God ghene vriende en vent
die hem der wraken onderwint,
en dien es God scande
Soe wrect inden lande
En sonderlinghe in Vrankerijke.”⁴⁹

Van Boendale stelt in deze passage dat de christenen zelf verantwoordelijk zijn voor de pest.
Het is de straf van God omdat niemand de Saracenen heeft aangevallen nadat zij de stad

⁴⁹ Snellaert, ‘Nederlandsche gedichten’, 557-558.
<http://beheer.dbnl.nl/tekst/snel003nede01_01/snel003nede01_01.pdf> [geraadpleegd op 16-8-2015].

Acco vernield en veroverd hadden. Vooral Frankrijk had wraak moeten nemen voor de smaad die God was aangedaan, tenslotte was het een machtig, rijk land met veel beschikking over kerkelijke goederen. God was ontevreden over deze passieve houding van de christenen en daarom heeft de besmettelijke ziekte verspreid over de wereld.⁵⁰

Hoewel Van Boendale in de fragmenten niet direct de flagellanten verantwoordelijk houdt voor pogroms maar spreekt over 'men', daar noemt hij in zijn hoofdstuk uit de *Brabantse Yeesten* wel een aantal hoofdverantwoordelijken. Hertog Jan III en de flagellanten worden als schuldigen genoemd voor de betreffende pogrom. In deze periode was echter de macht van deze hertog Jan III juist erg verzwakt. Hij zou hierdoor waarschijnlijk niet bij machte zijn geweest om een aanval op de joden te realiseren. Daarnaast verwijst Cluse naar de werken van Gillis Le Muisit, die veel dichterbij de gebeurtenissen staan, om de flagellanten vrij te pleiten. Hierin staat nadrukkelijk dat de gemeente en de inwoners van Brussel met de zoon van Jan III, Hendrik van Limburg, verantwoordelijk waren voor de vervolgingen in die stad.⁵¹ Volgens Cluse is het namelijk geen vast gegeven dat de geselaarsgezelschappen zo doordrongen zijn van anti-joodse gevoelens. Waar Karel Meinsma de flagellanten namelijk nog tot de hogere sociale klassen rekent⁵² en Peter Herde er juist vanuit gaat dat de spontane pogroms door de midden- en laagste klassen gestart werden, daar stelt Cluse dat de flagellanten niet tot een specifieke klasse gerekend konden worden. Uit alle klassen, arm of rijk, waren de flagellanten afkomstig. Het waren niet de sociaal-economische omstandigheden van de geselaars, maar de politieke omstandigheden binnen het desbetreffende rijk die bepalend waren voor de opkomst van de geselaarsbewegingen.⁵³ Door een zwakke landheer hadden de flagellanten bijna vrij spel in hun acties en genoten de joden niet de beschermde status die ze normaliter wel hadden. Daarbij is het belangrijk om te benoemen dat de geselbroeders in hun leer geen vijandigheden tegen joden hadden opgenomen. In de basis waren zij dus niet anti-joods maar maakten bij de pogroms gebruik van het argument van de joodse bronnenvergiftiging.⁵⁴ Met de gewelddadige acties zouden ze God gunstig stemmen en het onheil dat over hen was neergedaald weer afwenden. De flagellanten geloofden dat ze door de moord op de joden een bijdrage leverden aan een religieuze oorlog en dat dit ook zou leiden tot verlossing: het hoogste doel van de beweging.⁵⁵ Als laatste argument voor het ontkrachten van de flagellantentese binnen de jodenvervolgingen noemt Cluse het feit dat naast Van Boendale ook geen andere

⁵⁰ Van Anrooij, *Boek*, 97-99.

⁵¹ Cluse, 'Jodenvervolgingen', 50.

⁵² Meinsma, *De Zwarte Dood*, 280.

⁵³ Cluse, 'Jodenvervolgingen', 53.

⁵⁴ *Ibidem*, 57.

⁵⁵ Cohn, 'Burning', 9.

kroniekschrijvers uit die tijd een causaal verband leggen tussen de beweging en de vervolgingen. Als ze al samen genoemd worden, komt dit eerder door een samenhang in tijd dan dat ze een oorzakelijk verband met elkaar hebben.⁵⁶

Daar waar op basis van de conclusies van Cluse gesteld kan worden dat de flagellanten niet per definitie anti-joods waren, daar zou dit wellicht wel over Van Boendale gesteld kunnen worden. Het argument hiervoor is te vinden in zijn werk *Der Leeken Spiegel*.

“Die Joden, dat verstaet,
sijn van naturen quaet.
Elc op andren ende fel:
deen en ghelooft den anderen niet wel;
Ghieric, vrex ende ongesthade
sere onreine en de scalc van rade.”⁵⁷

Hiermee stelt Van Boendale dat de joden van nature slecht, onbetrouwbaar, gierig en vol twijfelachtige bedoelingen zijn. Daarnaast wordt ook uitgesproken wat de enige reden is om de joden in leven te laten, namelijk hun rol als geldschieter. Dit wordt ook in *Der Leeken Spiegel* gesteld:

“Si hadden langhe te niete ghegaen,
en hadden die heren ghedaen
Diese vrien omme dat
Si hebben des haers te bat.”⁵⁸

Het is volgens Bovenkerk voor Van Boendale niet duidelijk waarom de joden hun beloofde Messias niet in Christus zien, ondanks alle openbaringen. De Messiasbelofte uit het Oude Testament is met de komst van Jezus Christus uitgekomen, en Van Boendale klaagt hier volgens Bovenkerk mismoedig en gegriefd over in de volgende passage:

“Maer si en willen niet kinnen
dathi comen is ende heeft ghedaen
dat hare scrifturen doen verstaen.
Nochtan hebben si dat

⁵⁶ Cluse, ‘Jodenvervolgingen’, 60.

⁵⁷ Bovenkerk, ‘De joden’, 146.

⁵⁸ Ibidem, 146.

bescreven te menigher stat
Daer die propheten leren
Die heilighe coomst ons heren;
Maer dat en beschiet niet een bast;
si hebben therte so vast
Watmen hem predict ofte leert
si bliven altoos verkeert.”⁵⁹

Van Boendale laat zich in *Der Leken Spiegel* niet positief uit over joden en schrijft hen slechte eigenschappen toe. Toch noemt Bovenkerk Van Boendale niet anti-joods. Vooral als men hem vergelijkt met zijn leermeester Jacob van Maerlant die in zijn uitlatingen over joden veel feller is.⁶⁰ Het lijkt of Van Boendale eerder teleurgesteld is in de joden dat zij zich niet hebben verzoend met de komst van de Messias. Van Boendale vindt in geen geval dat de joden onder dwang tot het christendom bekeerd moeten worden. Hij ziet dat ‘onse wet uut hare wet quam’ en daarom mag niemand de joden ergens toe dwingen, omdat gedwongen christelijkheid nooit goed is: “het moet comen uut eyghenen wille.”⁶¹

⁵⁹ Ibidem, 147-148.

⁶⁰ Ibidem, 148.

⁶¹ Ibidem, 148.

Conclusie

In dit onderzoek moest naar voren komen of er een eventueel verband is tussen de aanvankelijke steun van Jan van Boendale voor de flagellanten en de mogelijke anti-joodse gevoelens van beide partijen.

De houding van Van Boendale ten opzichte van de flagellanten was in eerste instantie steunend. Dit bleek vooral uit passages van zijn werk *Boec vander wrake Gods*. Hij beschrijft hier in verschillende hoofdstukken hoe de geselbroeders als lekenbeweging voor hem een voorkeurspositie hebben boven de clerus en hoe diezelfde geestelijkheid tekort schiet in het geven van een antwoord op de pest. Hij stelt dat zelfkastijding misschien niet de juiste manier is om medelijden van God te ontvangen, het is in ieder geval een poging die wordt toegejuicht door de rest van de gewone lekenbevolking.

Deze uitspraken zijn veelal afkomstig uit het eerdergenoemde *Boec*. Dit werk is in twee versies verschenen waarvan de eerst in 1346 tot stand is gekomen en later is aangevuld in 1351. In de herziene versie heeft Van Boendale wel nieuwe aandacht besteed aan hoofdstuk 14, over een Briels schip dat vanuit Engeland naar Zeeland voer en onderweg de pest tegen kwam. Hoewel de meeste passages uit het *Boec* de steun van Van Boendale voor de flagellanten lieten zien, was er in één fragment uit dit werk ruimte voor enige vorm van nuance. Het is wellicht niet toevallig dat deze nuance wordt genoemd in het herziene hoofdstuk. Ten tijde van de tweede versie had Van Boendale zijn steun aan de flagellanten al grotendeels opgegeven. Deze omslag valt te verklaren vanuit de pauselijke bul van 20 oktober 1349 waarin de geselbroeders werden veroordeeld. Waarschijnlijk hebben de theologische argumenten hiervoor de schepenkerk weten te overtuigen. In ieder geval heeft Van Boendale in het zesde deel van zijn boek *Brabantse Yeesten*, dat stamt uit 1351, weinig sympathie meer voor de geselordes. De kritische blik die kenmerkend is voor de schrijver is dan vooral gericht op deze lekenbeweging. Er is dus een ontwikkeling vast te stellen in houding van Van Boendale ten aanzien van de flagellanten.

In een aantal werken die aan bod zijn gekomen in de status questionis en in het betreffende hoofdstuk, staat het buiten kijf dat de flagellanten een behoorlijke mate van anti-joodse gevoelens hadden. Deze constatering wordt vooral gevoed door het anti-joodse geweld dat vaak gebruikt werd tijdens de geseltochten. Auteurs als Bovenkerk, Leff, Cohn en Bredero noemen de vergiftigingsfabel hiervoor de reden. De historicus Cluse gaat hier tegenin door te stellen dat het anti-joodse geweld en de flagellantenprocessies geen causaal verband kennen. De flagellanten zouden in de regel geen anti-joodse sentimenten bevatten. Hoewel de argumenten van Cluse uitgebreid onderbouwd zijn, hebben zij alleen toepassing op

enkele pogroms die beschreven zijn in de kronieken. Het is hierdoor aannemelijk dat de flagellanten in deze specifieke gevallen wellicht minder of niets te maken hebben gehad met het geweld. Voor de algemene notie is de meerderheid echter overtuigender. Dit zou dus betekenen dat voor dit onderzoek wordt aangenomen dat de geselaars inderdaad een bepaalde mate van anti-joodse gevoelens kende.

Als laatste komt de mogelijk anti-joodse houding van Van Boendale aan bod. Meerdere auteurs, zoals Bovenkerk, Van Anrooij en Kinable, beschrijven hem als een kroniekschrijver die zo realiteitsgetrouw de gebeurtenissen beschrijft en hierbij van iedere gelegenheid gebruik maakt om een theologische les aan het lekenpubliek voor te leggen. Hierbij komen in meerdere werken, zoals *Jans Teesteye*, *Boec vander wrake Gods* en *Brabantse Yeesten* ook anti-joodse sentimenten naar boven. Hoewel de schrijver het dus zeker eens was met de negatieve karaktereigenschappen die de joden werden toebedeeld, noemt Bovenkerk Van Boendale niet bovengemiddeld antisemitisch. Onder een groot deel van de Europese bevolking heerste er in de middeleeuwen een bepaalde mate van een anti-joodse houding en Van Boendale was hier geen uitzondering op. Bovenkerk stelt dat de negatieve houding van de schepenkerk eerder voortkwam uit teleurstelling. De joden accepteerden Jezus Christus niet als de Messias en dat was voor Van Boendale onbegrijpelijk. Daarnaast was de mate van anti-joods geweld wellicht te overdreven voor de schrijver omdat hij als schepenkerk van het stadsbestuur van Antwerpen waarde hechtte aan orde en rechtvaardigheid. Daar komt bij dat Van Boendale in zijn herziene versie van het *Boec vander wrake Gods* in hoofdstuk 14 de verantwoordelijkheid voor de pest niet meer bij de joden legt, maar bij de christenen zelf. God zou hen willen straffen omdat de christelijkheid geen wraak heeft genomen op de Saracenen nadat deze moslimvolkeren de stad Akko vernield hadden. Van Boendale houdt in dit stuk dus niet meer de joden verantwoordelijk maar richt zijn kritische blik op de christenen zelf. Wellicht is het niet toevallig dat deze omslag ook beschreven staat in hoofdstuk 14, het hoofdstuk waar meerdere nieuwe standpunten van Van Boendale aan het licht komen.

Het is uiteindelijk te kort door de bocht om te stellen dat Van Boendales aanvankelijke steun voor de flagellanten is ingegeven door een gezamenlijke anti-joodse houding. Er was wel sprake van anti-joodse gevoelens, zowel bij de flagellanten als Van Boendale, maar de mate van dit antisemitisme is verschillend. Daarnaast nam de steun voor de flagellanten af na de pauselijke bul, terwijl er geen sprake was van verandering in de houding ten opzichte van de joden. Jan van Boendale heeft de geselaars op een bepaald moment wel gesteund, maar dit was van veel meer factoren afhankelijk dan alleen het anti-joodse sentiment.

Literatuurlijst

Anrooij, Wim van, *Boek van de wraak Gods* (Amsterdam, 1994).

Appelmans, Janick, 'Van Thomas' bijen tot Jans teesteye. De Brabantse historiografen en hun didactische bekommernis.', in: Raoul Bauer e.a. (red.), *In de voetsporen van Jacob van Maerlant* (Leuven, 2002), 258-283.

Bredero, Adriaan H., *Christenheid en christendom in de middeleeuwen* (Kampen, 1986).

Bovenkerk, H., 'De Joden gezien door middeleeuwse en zestiende-eeuwse schrijvers', in: H. Brugmans en A. Frank (red.), *Geschiedenis der Joden in Nederland I* (Amsterdam, 1940) 105-156.

Cluse, C. M., 'De jodenvervolgingen ten tijde van de pest (1349-50) in de zuidelijke Nederlanden', in: Koninklijke Academie voor Geneeskunde van België (red.), *De pest in de Nederlanden: medisch-historische beschouwingen 650 jaar na de Zwarte Dood* (Brussel, 1999), 45-83.

Cohn, Samuel K. 'The Black Death and the Burning of the Jews', *Past & Present* 196 (2007) <<http://www.jstor.org.proxy.ubn.ru.nl/stable/pdf/25096679.pdf?acceptTC=true>> [geraadpleegd op 6-8-2015].

Grootte, Katell de, 'Jan van Boendale. Brabantse Yeesten XXIV' (onuitgegeven dissertatie, Universiteit Leuven, 2003) <http://www.thesis.net/yeesten/yeesten_hfst_2.htm#1.%20Jan%20van%20Boendale> [geraadpleegd op 21-7-2015].

Jansen-Sieben, R., 'Ooggetuigen en flagellanten anno 1349', in: Koninklijke Academie voor Geneeskunde van België (red.), *De pest in de Nederlanden: medisch-historische beschouwingen 650 jaar na de Zwarte Dood* (Brussel, 1999), 86-108.

Kinable, Dirk, *Facetten van Boendale. Literair-historische verkenningen van Jans teesteye en de Lekenspiegel* (Leiden, 1997).

Leff, Gordon, *Heresy in the Later Middle Ages* (Manchester, 1967).

Meinsma, K. O., *De Zwarte Dood 1347-1352* (Zutphen, 1924).

Snellaert F.A., 'Nederlandsche gedichten uit de veertiende eeuw van Jan van Boendale, Hein van Aken e.a.' *Digitale Bibliotheek Nederlandse Letteren* <http://beheer.dbnl.nl/tekst/snel003nede01_01/snel003nede01_01.pdf> [geraadpleegd op 16-8-2015].

Zilverberg, S. B. J., *Ketters in de middeleeuwen* (Bussum, 1968).